

Fran Juriševič, Partizansko gospodarstvo na Primorskem. Knjižnica OF 2, Založba Lipa, Koper 1975; strani 429.

O naši narodnoosvobodilni borbi je bilo pri nas pa tudi drugod že zelo veliko napisanega, bodisi v obliki knjig ali pa v obliki še številnejših manjših prispevkov. Ti so se v prvi vrsti bavili z vojaško in politično stranjo narodnoosvobodilnega gibanja, pri čemer je bila na nekaterih področjih dosežena stopnja obdelave in kakovost, ki ji ni mogoče več mnogo dodati. Svoje zgodovine v obliki zajetnih knjig imajo že mnoge partizanske enote in tudi precej mest, krajev, občin ter ožjih in širših zemljepisnih področij. Tu so posebej značilni razni zborniki, med katerimi so nekateri že periodičnega značaja, drugi pa izhajajo ob različnih prazničnih priložnostih ter obletnicah. Pri tem so posebno dragoceni prispevki nekdanjih borcev in aktivistov, ki v svojih spominskih zapisih kljub možnim objektivnim netočnostim, edini zmorejo še prikazati vrsto majhnih podrobnosti, posameznih človeških usod ter doživljanj, kar vse odločilno pripomore k čimbolj avtentični zgodovini in sliki preteklih dogodkov. Prav zato je treba pozdraviti slučaje, ko se združijo spomini ter osebne izkušnje z ambicijami znanstvenika, ki zna tudi posploševati ter iz gradiva, s katerim razpolaga, izveliči bistvene značilnosti razvoja.

Menimo, da je prav to med drugim pomembno za knjigo dr. Frana Juriševiča, pri čemer pa moramo reči še to, da se ukvarja s temo, ki je bila v preteklosti precej redko obravnavana, da ne rečemo, da je bila zanemarjena. Partizansko gospodarstvo predstavlja v okviru našega štiriletnega narodnoosvobodilnega boja stran, ki sicer ni tako zelo vidna, toda zato ni bila nič manj veličastna ali vsaj važna kot pa velike zmage vojaških partizanskih enot. Tu prehajamo na področje zaledja, ki je predstavljalo za NOV človeško in materialno bazo, iz katere je dobivala moralno oporo, kadre pa tudi hrano, obleko, raznih vrst materiala itd. To zaledje so z drugimi besedami ljudje, ki se proti okupatorju in domačim izdajalcem sicer niso borili s puško v roki, pač pa tako, da so kot funkcionarji, aktivisti, predvsem pa kot kmetje, delavci ter trgovci delali za našo oboroženo NOV. Ne gre le za proizvodnjo, gre tudi za mobilizacijo vseh sil našega malega in »srednjega« človeka, kar je na tak ali drugačen način imelo za rezultat, da je bila NOV do neke mere zadovoljivo oskrbovana. Na Primorskem, o kateri govori obravnavana knjiga, je to predstavljalo še večje dejanje in napor, kajti dežela je že sicer bolj revna, še revnejša je postala po dvajsetletnem italijanskem in fašističnem izkoriščanju. Oborožena borba, ki jo je vodila NOV proti okupatorju, je bila hkrati borba celotnega primorskega ljudstva, zategadelj prav to ljudstvo v svoji podpori NOV ni nikdar odpovedalo in ravno zato se je nanj zgrinjal ves bes okupatorja, ki se je zavedal, da partizani črpajo svojo moč ravno iz tega ljudstva. Ropanje sovražnih vojakov, požgane vasi, pobiti ali odpeljani prebivalci ter neobdelana polja, to so bili prizori, ki jih zato tudi na Primorskem ni bilo malo.

Tako in podobno razmišlja tudi avtor v uvodu h knjigi Partizansko gospodarstvo na Primorskem, ki je, kot že rečeno, vsaj po tematiki izjemno delo v našem zgodovinoписju. O tem do sedaj še nismo imeli prave monografije, z izjemo dela dr. Metoda Mikuža, Slovensko partizansko gospodarstvo, Ljubljana 1969, ki pa vendar tudi za splošni slovenski pregled o partizanskem gospodarstvu še ne more biti končna beseda. Glede ožjih področij gospodarstva je treba

omeniti denarništvo v NOB, za katero imamo že precej objavljenega, predvsem spominskega gradiva, vendar zadnja faza raziskave tudi tu še čaka na uresničenje. Avtor se je v tej knjigi lotil problematike tako, da nam najprej poda sliko splošnega razvoja na celotnem Primorskem, nato pa na podlagi konkretnih dokumentov položaj v posameznih primorskih okrožjih. To je za to stopnjo obdelave najbrž najbolj primerna metoda.

Knjigo začenja kratek pregled »predvojnega gospodarskega stanja kmetov in delavcev«, kjer nam avtor predoči izkoriščevalski in razlaščevalski značaj fašistične italijanske gospodarske politike do Slovencev, saj je fašistična oblast seveda vedela, da bo našega človeka najlaže zlomila, ko bo izpodkopala njegovo ekonomsko osnovo. Ukinitev slovenskih gospodarskih zavodov in organizacij, propad nekaterih panog v poljedelstvu, propadanje in dražbe na slovenskih posestvih, brezposelnost in izseljevanje, to so glavne značilnosti tega stanja. Pri tem je značilno ime ERA — Entè per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie, ki pa je za Slovence pomenilo vse kaj drugega kot pa »preporod«. Gradivo, iz katerega je avtor črpal podatke, se deli na dva dela. Predvsem je to arhivsko gradivo, katerega večji del se nahaja v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, manjši deli pa so še v arhivu v Trstu ter Kopru. Drugi del so »spomini in osebni dokumentarni viri«. To predstavljajo spomini in pričevanja nekaterih preživelih aktivistov in članov gospodarskih komisij, med katere je ne nazadnje treba prišteti tudi avtorja samega. Poleg tega je avtor uporabljal še precej samostojnih publikacij — knjig ter časopisov in časnikov iz medvojne in povojne dobe. Vsem pomočnikom in aktivistom se zahvaljuje na koncu knjige in hkrati poziva vse ostale, da svoje spomine ter pričevanja zapišejo ali pa predajo javnosti. Tudi slikovno gradivo, ki ga je v knjigi kar precej, bodisi da so to fotografije oseb, krajev ali pa predmetov, dobro osvetljuje tekoče pripovedovanje in opise dogajanj.

V drugem poglavju je govora o prvem obdobju partizanske gospodarske dejavnosti na Primorskem, to je od začetkov pa do kapitulacije Italije. Najprej je označen tako zunanji kot tudi notranji politični razvoj v okviru narodno-osvobodilnega gibanja in s tem v zvezi tudi organizacija Primorske na političnem in oblastnem področju (OF, KPS itd.). Znano je, da pred kapitulacijo Italije tu NOB iz raznih objektivnih vzrokov ni bila tako razvita kot denimo na Dolenjskem, zato je jasno, da je bila tudi partizanska gospodarska dejavnost razmeroma manjša. Pisec tu precej navezuje svoj pregled na dogajanje na Dolenjskem, kjer so se zadrževali najvišji organi NOB, ki so izdajali direktive tudi o organizaciji gospodarskega življenja. Tako je bila ustanovljena Osrednja gospodarska komisija, čemur je sledilo formiranje nižjih GK, vendar še ne na Primorskem. Očitno je iz tega razdobja malo ohranjenih dokumentov, vendar nas majhno število uporabljenih arhivskih dokumentov le preseneča.

Znano je, kakšen preobrat je na Primorskem nastal s kapitulacijo Italije, ko je izbruhnila splošna ljudska vstaja in ko je nenadoma osvobojeno skoraj celotno ozemlje pokrajine razen obeh večjih mest ter redkih komunikacij in postojank. Prvič je primorsko ljudstvo vzelo usodo zares v svoje roke, čeprav je trajal krvavi boj še naprej in to s še hujšim sovražnikom. Ustanovljen je bil NOS za Slovensko primorje, ki je tu prevzel oblast. Prišel pa je tudi čas »nacrtnega gospodarstva« (dr. Marijan Breclj). Ustanovljene so bile GK po vseh

novih okrožjih in tudi okrajih ter nekaterih krajih, čas formiranja teh GK pada v jesen leta 1943 ter deloma v začetek leta 1944. Prav te GK so postale nosilec vse organizacije in gospodarskega življenja tako partizanov kot tudi vseh civilnih prebivalcev, predvsem do reorganizacije okrožij avgusta 1944. Imele so izjemno pomembno vlogo, saj je bilo vprašanje preskrbe, nabave ter razdelitve dobrin v tedanjem težkem položaju velike politične in tudi eksistenčne važnosti. Le z izjemnimi organizacijskimi napori in včasih tudi s trdo roko je uspelo GK prebroditi najhujše težave, saj je tedaj ponekod grozila celo lakota. S solidarnostjo med posameznimi okrožji in z organiziranjem trgovine z bogato Furlanijo in tudi z mesti »za hrbtom okupatorja« je le uspelo premagati najhujše. Predvsem so bila tu prizadeta severna okrožja, kjer se je 9. korpus mudil največ časa. Poleg tega je bila naloga Primorske, da je deloma skrbela za prehrano Dolenjske, ki je bila razmeroma še bolj izčrpana, saj je skrbela za velike partizanske enote že od leta 1941. Razumljivo je, da je včasih prihajalo do nevšečnosti in tudi primerov samovolje (npr. enote zaplenijo živila, ki so namenjena civilnemu prebivalstvu ali pa Dolenjski), toda končno je zmeraj zmagala solidarnost. Mnogo časa in truda je bilo potrebno, da je prišlo v zavest vseh ljudi in vojakov, da se glede preskrbe obračajo edinole na posamezne GK. Za koordinacijo in za vzpostavitev enotnega gospodarskega sistema so v začetku skrbeli predvsem višji (pokrajinski) politični in oblastni organi pa tudi medokrožne gospodarske konference, ki se jih je med drugim udeleževal tudi avtor. Končno je bila ustanovljena »Pokrajinska GK za nabave in razdeljevanje«, ki je potem vodila in usmerjala dejavnost GK ter gospodarsko politiko.

Preobširno bi bilo opisovati raznovrstno dejavnost posameznih GK v vseh okrožjih, kar pa je avtor seveda storil. Tu je razvidno, kako se je vsako okrožje ubadalo s podobnimi a tudi posebnimi težavami. Vsekakor je bila glavna naloga kako prehraniti NOV. Pri tem so določene GK delovale tudi na lastno pest, kar pogosto ni bilo politično pravoverno, a sila je bila velika. Naj tu omenimo pogajanje in trgovanje s trgovci v mestu in celo z goriškim županom, probleme s prejemanjem okupatorjeve aprovizacije, ki je bila eno izmed važnih sredstev, s katerimi je ta skušal »pomiriti« to področje, saj je bilo zaradi komunikacij zelo pomembno. Večkrat so ljudje le težko razumeli, da se morajo nečemu odreči, pa čeprav to dobe zastonj, toda to je bil del bojkota, ki ga je naša oblast napovedala fašistični. Težko se je bilo odpovedati trgovini z mestom, saj je bilo drugače le zelo težko priti do denarja, s katerim pa so po drugi strani podpirali NOV s »posojilom svobode«, s prostovoljnimi prispevki ter plačevali narodni davek. Pogosto so se zaradi velikih potreb in na intervencijo višjih organov ljudske oblasti delali kompromisi, vendar na splošno je bojkot deloval, pri čemer je bilo potrebno organizirati lastno aprovizacijo. Na mesec so samo enote 9. korpusa potrebovale 400.000 lir. Ta in še drug potrebn denar so poleg že omenjenih načinov dobivali še s financiranjem SNOS pa tudi z raznimi drznimi akcijami ter zaplembami. Kot že rečeno, je s Furlanijo obstajalo precej živahno trgovanje, vendar so s pomočjo italijanskih partizanskih tovarišev segale posamezne trgovske zveze prav do Milana, predvsem ko je šlo za nabavo kakšnega zahtevnejšega tehničnega materiala. Končno je bila ustanovljena tudi podružnica Denarnega zavoda Slovenije, ki je skrbela za denarna in finančna vprašanja ter za emisijo denarja.

Mnogo je še drugih problemov, s katerimi so se morale ukvarjati GK skupaj s političnimi organi in nekatera vprašanja so pri tem prav zanimiva. Tako je npr. v Brdih velik problem predstavljal še vedno živeči kolonat in z njim obstoječa veleposest. Organe ljudske oblasti je prav začudilo, koliko je bilo slovenskih veleposestnikov in je bil seveda napravljen kompromis in ni prišlo do razlastitve, kar pa seveda ni veljalo za nemške, kolaboracionistične in fašistične lastnike (sem je šteti tudi posestva, ki so bila last ERA). Med gospodarskimi aktivisti so bile ves čas velike izgube, saj so ti ljudje ves čas ostajali na terenu in so bili izpostavljeni izdajstvu in nemškemu terorju.

Drugi del knjige zavzema opis gospodarskih dejavnosti primorskih okrožij od reorganizacije le-teh julija in avgusta 1944 pa vse do osvoboditve. Tedaj so iz prejšnjih 12 okrožij nastala 4 velika, pri čemer je mesto Trst še ohranilo status posebnega okrožja. Problemi so ostali tudi v tem razdobju vsaj v začetku enaki, le da se potem še bolj zaostre. Tu mislimo na vse večjo izčrpanost, ki se je kazala po pokrajini, na vse večji nemški in sedaj tudi četniški teror, na opuščanje aprovizacije, vse več je požganih vasi. Vse to ima za posledico zmeraj pičlejšo preskrbo za civilno prebivalstvo in tudi za NOV, ki je tedaj precej številna. V organizacijskem pogledu je prišlo do precejšnjih sprememb, saj so pri organih ljudske oblasti ustanovljeni novi gospodarski odseki, npr. pri PNOO se ustanovi odsek za gospodarstvo, pozneje pa še odseka za prehrano ter za trgovino, ki se naprej dele še na razne oddelke in referate. Ti sedaj dobivajo vse večji pomen in prevzemajo vse več gospodarskih poslov v svoje roke, tako da vsaj na višji ravni GK počasi izgublajo na pomenu, vendar je ta reorganizacija po drugi strani zahtevala okrepitev okrajnih odborov ter okrajnih GK.

Po uvodnem opisovanju splošnega razvoja ter po predstavitvi problemov na širši pokrajinski ravni tudi v tem drugem razdobju avtor preide na opisovanje položaja po posameznih okrožjih. V tej dobi gospodarske in tudi politične organe zelo zaposluje veliko število ljudi, ki so bili brez sredstev za življenje (pogorelci, sirote) in so tedaj socialne podpore marsikje zavzemale precejšen del proračuna, npr. v Braniku in Štanjelu. V GK je tedaj prišlo precej novih ljudi, za katere pa večkrat ugotavljajo, da so manj zanesljivi. GK ugotavljajo, da je sicer narodni davek prenizek, toda ljudje nimajo denarja, čeprav se posojilna kampanja nadaljuje vseskozi (podpisovanje »blagajniških zapisov«). Pri okrajnih NOO vse bolj prihajajo do izraza gospodarski odseki in kot rečeno. Okrajne GK so za svoje delo vse bolj odgovorne tem okrajnim NOO. Tudi tu daje avtor precejšen pomen statističnim podatkom, ki obstajajo, saj so aktivisti večkrat izvrševali podrobne popise živine, hrane, semen ter drugega materiala. Nikdar pa ni moč ustvariti popolnega statističnega pregleda, niti časovno niti količinsko, ker zmeraj manjka nekaj dokumentov ali pa ti niti niso bili napisani. Tu imamo mnogo na zunaj enoličnega naštevanja raznih količin živeža, materiala, toda za temi številkami in materialom so velika človeška odrekavanja ter veliki napor aktivistov, kar je bilo pogosto zvezano tudi s smrtno nevarnostjo.

V Beneški Sloveniji npr. tudi v tem razdobju le izjemoma obstaja kakšna GK, vendar so tu v večji meri poskušali mobilizirati ženske. Severnoprimorsko okrožje je še bolj izčrpano kot je bilo sicer, sploh se gospodarske težave večajo vsepovsod, čimbolj se bliža konec vojne, vendar, kot pravi avtor, »čutiti je, da

so organi ljudske oblasti že tedaj, v tej »provizorični državi«, mislili na bodoče normalno poslovanje v miru in svobodi« (stran 298). V vsem tem sklopu partizanskega gospodarstva bi bilo tudi zanimivo videti, kako so se razvijale nekatere panoge partizanskega gospodarstva v ožjem smislu npr. partizanske delavnice, ki so delale le za vojaške enote in so bile precej specializirane. V Cerknem sta med drugimi delovali za 9. korpus radiomehanična delavnica ter delavnica za izdelovanje smuči. Zanimivo je, da obe predstavljata zametek dveh velikih sodobnih tovarn, cerkljanske Ete ter begunjskega Elana.

Na koncu knjige stoje še tri poglavja, med katerimi predvsem prvo logično zaključuje pregled partizanskega gospodarstva na Primorskem. To poglavje, z naslovom Delež primorskih žena v partizanskem gospodarstvu, bi pravzaprav moralo biti vključeno v osrednji del knjige, vendar je želel dati avtor s posebnim poglavjem primorskim ženam tudi posebno priznanje za celotno delo in vse velike žrtve, ki so jih doprinesle k zmagi nad okupatorjem. Ponavadi se prispevek žena v medvojni skrbi za prehrano enači predvsem s prazničnimi paketi, vendar nam že pogled na sestavo najbrž vsake GK dosti pove. Na kratko povedano, bile so »poklicane prijete za delo povsod tam, kjer primanjkuje moških rok« in to svojo nalogo so, kot izpričuje tudi ta knjiga, dobro izpolnile.

Predzadnje poglavje obravnava izredno zanimivo problematiko kot nam kaže že naslov: Nemška gospodarska politika na Primorskem. Dobimo precej nazorno sliko o tem, kako je na zasedenem ozemlju nemška gospodarska politika pod vodstvom vrhovnega komisarja Fr. Rainerja temeljila edinole na načelu skrajnega izkoriščanja vseh virov gospodarstva: kmetijstva, obrti, industrije, prometa, »in sicer zmeraj v prid vojnemu potencialu Reicha«. Tudi nemški okupatorji so uporabljali dvoje načinov za svojo gospodarsko »politiko«. Prvo so bile razne trgovske in druge družbe z obetajočimi imeni, ki so z raznimi transakcijami in pogosto poslužujoč se tudi črne borze praznile skladišča velikih podjetij v Trstu in Tržiču, kjer je bilo med drugim tudi veliko kolonialnega blaga (npr. Guterverkehrsgesellschaft Adria). Drugi način pa je še kako znan: direktno ropanje po slovenskih vaseh. Polno blaga, ki ga v Reichu ob koncu vojne sploh ni bilo več dobiti, so Nemci prepeljali gor prav iz naših in italijanskih primorskih dežel. Zanimivo je, da Slovenski narodni varnostni zbor (primorski domobranci), ki si je lastil tudi neke oblastvene funkcije, ni mogel v gospodarstvu igrati prav nobene vloge in je bil popolnoma odvisen od nemške preskrbe, razen kolikor se niso tudi domobranci včasih posluževali ropanja.

Naj ob koncu omenimo še dopolnilno poglavje Gospodarske razmere na Primorskem ob koncu vojne, ki nam predoči veliko škodo, ki jo je vojna napravila v tej naši deželi, hkrati pa nam postane jasno, kako velike naloge so pri obnovi razrušenega gospodarstva stale pred primorskimi Slovenci. Na kraju lahko rečemo, da nam je knjiga dr. Frana Juriševiča dodobra osvetlila še eno, svetlo in do sedaj ne preveč znano stran veličastnega boja in silovitega napora, ki ga je med narodnoosvobodilno borbo izkazovalo slovensko oziroma v tem primeru primorsko ljudstvo. Kljub nekaterim pomanjkljivim dokumentom in kljub še ne do kraja izpeljani sintezi vsega gradiva to delo ne izgubi ničesar na svoji vrednosti. Je hkrati pionirsko in že trajno delo v našem zgodovinopisju NOB, ki ga tudi na žalost številne tiskarske napake ne morejo okrniti. Naj na

koncu za ilustracijo te problematike skupaj z avtorjem citiramo vprašanje iz knjige dr. Metoda Mikuža: »Ali je bila partizanska gospodarska dejavnost premišljen in izdelan »nov« gospodarski sistem vodstvenih organov NOB ali so njegove oblike nastajale sproti in kaj je v tej dejavnosti doprinašala partizanska in ljudska iznajdljivost novega in originalnega?« Lahko mirno rečemo, da po knjigah dr. Metoda Mikuža in dr. Frana Juriševiča odgovor v glavnem že poznamo.

Boris Mlakar

Drago Pahor, Prispevki k zgodovini obnove slovenskega šolstva na Primorskem 1943—1945. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1974; strani 126.

Italijanska fašistična oblast je v svojem hotenju, odvzeti primorskim Slovincem njihovo nacionalno identiteto ter jih vključiti v brezlično maso italijanstva, ki naj bi pokorno sledila trojnemu Mussolinijevemu geslu »credere, obbedire, combattere«, storila prav vse, kar je bilo v njeni zlohotni moči. V tem smislu je treba med njene najvažnejše ukrepe šteti postopno in nasilno ukinitvev dotedaj zelo razvitega slovenskega šolstva ter preobrazbo le-tega v potujčevalnico. To se je pričelo izvajati leta 1923 s t. i. Gentilijevo šolsko reformo, ki je imela za posledico, da so bili že v letu 1927 odpravljeni poslednji šolski razredi s slovenskim učnim jezikom. Tako smo imeli do druge svetovne vojne že tri šolske generacije, ki se, razen v družini, niso imele možnosti učiti slovenskega jezika, zgodovine ter seznanjati z bogastvom slovenske kulture. V narodnoosvobodilno borbo so stopili primorski ljudje v upanju in z voljo, da si spet pridobijo svobodo in z njo tudi svoje šole. Zaradi specifičnih pogojev borbe tega do kapitulacije Italije še ni bilo mogoče uresničiti, po 8. septembru 1943 pa so s splošno ljudsko vstajo in z osvoboditvijo skoraj celotnega ozemlja nastali vsaj osnovni pogoji za vzpostavitev »partizanskih« šol. Poleg oborožene borbe za dokončno osvoboditev in formiranja ljudske oblasti je prav šolstvo uživalo največ pozornosti.

Prav s problemi obnove in takratnega razvoja slovenskega šolstva na Primorskem se bavi obravnavana knjiga, ki jo je napisal tržaški pedagoški in javni delavec Drago Pahor ter jo posvetil tridesetletnici obnove slovenskega šolstva. Kot pravi sam avtor, je gradivo, ki ga je uporabil, dveh vrst: arhivsko gradivo, ki ga največ hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani, nekaj malega pa tudi Odsek za zgodovino tržaške Narodne in študijske knjižnice ter veliko število osebnih pričevanj nekdanjih partizanskih učiteljev ter organizatorjev, ki so lahko bistveno dopolnili v določenih pogledih nepopolne arhivske vire. Poleg tega je pisec uporabil še nekaj samostojnih prispevkov in manjših publikacij. Kot skoraj pri vseh temah, ki obravnavajo kakšno področje iz zgodovine NOB, tudi tukaj v uvodu stoji poziv, ki opozarja na naglo odmikanje časa in na nujnost zbiranja vsega še nezapisanega spominskega gradiva.

Avtor je svojo knjigo razdelil na osem poglavij, ki so med seboj po obsegu zelo različna, odvisno pač od tega, kakšen problem opisujejo, vendar so nekatera poglavja med seboj precej sorodna, tako da lahko knjigo razdelimo tudi na tri večje enote. Prvo tvorita prvi dve poglavji — »Kdo je obnovil slovensko šolstvo na Primorskem« ter »Šolska oblast OF in njen razvoj«. Naslednja tri